

हिरव्या कोटातला पक्षी

कॅफेटेरियाच्या दाराजवळील कोट ठेवण्याच्या जागेकडे सहज लक्ष गेले. सर्व कोटात उठून दिसणारा हिरवा कोट दिसताच, आर्ट आत आहे व जेवताना कांही गमतीजमती ऐकायला मिळतील या आशेने, मी घाईतच, आत गेले हवे ते पदार्थ प्लेटमध्ये वाढून घेतले. प्लेट ट्रेमध्ये ठेवली व कॅफेटेरियात जाऊन आर्टला शोधून काढले. त्याच्या टेवलाजवळ जाताच त्याच्यावरोबर गप्पा मारीत बसलेला मुलगा उठला व लेक्चर आहे, पळतो म्हणून जाऊ लागला. त्याच्या पोशाखातील वैचित्र्याने माझे लक्ष वेधून घेतले. खांद्यापर्यंत लांब सोनेरी केस, वाढलेली दाढी, चष्मा, निळा शर्ट, त्यावर शोभेल असा टाय, स्वेटर, स्कर्ट, गुडघ्यापर्यंत मोजे व बूट. तो गेला त्या दिशेने मी पहातच राहिले. माझ्या चेहऱ्यावरचे आश्चर्याचे भाव जाणून आर्ट हसत म्हणाला, 'माझ्या मित्राचे असे म्हणणे आहे की, स्त्रिया पॅन्ट घालतात तर त्याने स्कर्ट कां घालू नये? शिवाय फेमिनिस्ट लॉयर होण्याचा त्याचा इरादा आहे.'

'रिअली' असे म्हणत मी लंच खाऊ लागले. अजूनही आर्टचा तो 'अर्धनारी नटेश्वर' माझ्या डोक्यात घोळतच होता.

येथील काही व्यक्तींना, सर्वांचे लक्ष वेधून घेण्याची, काहीतरी जगावेगळे करण्याची, स्वतःचे अलग अस्तित्व सातत्याने जाहीर करण्याची गरज का भासते ?

'घटं भिन्द्यात्, पटं छिन्द्यात् कुर्यात् रासभरोहणम् ।

येनकेन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥'

या उक्तीप्रमाणे वागणारे अमेरिकेत खूप जण आढळतात. 'सेल्फ-आयडेन्टिटी' ची स्वतःला पटेल अशी व्याख्या करून स्वतःचे वेगळेपण

सिद्ध करण्यासाठी पुरुष, स्त्रियांचे कपडे घालतात, कानात डूल घालतात, केसांना एकाच वेळी लालनिळ्या पिवळ्या जांभळ्या रंगात रंगवून केसांची अचाट हेअर-स्टाईल करतात किंवा सूटकेसच्या आकाराचा ट्रॅन्झिस्टर-रेडिओ खांद्यावर ठेवून तो जोरजोरात वाजवित रस्त्याने फिरतात. एखादी सुंदर मुलगी, पाळलेला अजगर गळ्यात घालून सगळी-कडे फिरते. समाज काय म्हणेल ? असा प्रश्न सहसा कुणी विचारात घेत नाही. चीप प्रसिद्धीसाठी काही वेळा लोक आपले आयुष्य फेकून द्यायलाही तयार असतात. प्रत्येक व्यक्तित्वाच्या जीवनात पद्धतीतून व्यक्तित्वातील कोणत्यातरी न्यूनगंडावर किंवा आयुष्यातील कमतरतेवर मात करण्याची धडपड व्यक्त होत असते, असे मानसशास्त्राच्या पुस्तकात वाचले होते. आर्टच्या, स्कर्ट घालणाऱ्या मित्राच्या आयुष्यातही काही अभाव असावेत. मी विचारात गुरफटत चालले होते पण आर्टने मला भानावर आणले. तो म्हणाला, 'तू जेव, मी तुला ग्रेट गंमत सांगतो. आज मी काम संपवून एअर पोर्टवरून निघालो तोच, मला होस्टेलपर्यंत राईड देणाऱ्या पोलिस मित्राला युनायटेड एअरलाईन्सच्या गेट अठराहून फोन आला की, एका स्त्रीला मेडिकल हेल्पची गरज आहे. माझ्या मित्रासह एकूण चार पोलिस व मी गेट अठरावर पोहचलो. चौकशी करता समजले की, एका स्त्रीचे नख तुटले होते. तिच्या नवऱ्याने ज्या आविर्भावात कस्टमर सर्व्हिस एजंटकडे मेडिकल हेल्प मागितली होती त्यावरून एजंटला वाटले निश्चित काहीतरी सिरीयस आहे. म्हणून त्याने एअरपोर्ट सिव्क्युरिटी ऑफिसला मेडिकल हेल्प अरेन्ज करण्यासाठी फोन केला. पोलिस पोहोचण्यापूर्वीच एका हवाई सुंदरीने पर्समधून बॅन्ड-एड काढून दिले. एजंटने गेटला जोडून उभ्या असलेल्या विमानातून त्या स्त्रीच्या ठसठसणाऱ्या बोट्यावर ठेवण्यासाठी वर्फ आणून दिला. पोलिसांनी, तेथे पोहोचताच लगेच हॉस्पिटलला फोन करून मेडिकल हेल्पची गरज नाही असे सांगितले व गंभीर चेहऱ्याने रिपोर्ट लिहून घेतला. पूर्ण आठ तासातला, त्याचा तो पहिलाच अॅक्टिव्हिटी रिपोर्ट होता. 'हाऊ रिडिक्यूलस.' असे म्हणत, हंसत, हंसत आर्ट लेक्चरला जाण्यासाठी उठला. जाताना म्हणाला, 'आज तुटलेल्या नखापायी माझे महत्त्वाचे लेक्चर बुडाले.' येथील स्त्रियांना काळजीपूर्वक वाढविलेली, रंगविलेली नखे कशी प्राणाहून प्रिय असतात याची मला

कल्पना होती. मी आर्टला म्हणाले, 'आर्ट, नवऱ्याने मेडिकल हॅल्प मिळविण्यासाठी फोन करायची विनंती केली नसती तर घटस्फोटांच्या कारणात अजून एका क्षुल्लक कारणाची भर पडली असती.' 'ओ. . . आतापर्यंत तसं झालंही असेल. मी चौकशी करून तुला सांगतो, कॅच यू लेटर,' जाता, जाता तो म्हणाला. येथे 'कॅच यू लेटर' म्हणजे 'पुन्हा भेटू,' हे समजायला मलाही सुरवातीला वेळ लागला होता.

होस्टेलवर ज्या मजल्यावर मी राहात होते त्याच मजल्यावर आर्ट राहत असे. आर्ट, विमानतळावरील सुरक्षा विभागात काम करून क्रिमिनल जस्टिस या विषयातील पदवी पूर्ण करित होता. एअर-पोर्टच्या दोन्ही बाजूंना पाणी होते. पाण्याच्या सहवासात राहणारे वगळे, करकोचे बदके, सीगल्स शिवाय चिमण्या, कबुतरे व इतर पक्षीही तेथे गर्दी करून राहात व धावपट्टीवर आरामात ऊन खात अनिर्बंधपणे फिरत, आपला वेळ मजेत घालवीत असत. पुष्कळदा विमानांचे पंखे सुरु होताच, गतीमुळे कांही पक्षी पंख्यामध्ये ओढून घेतले जात व प्राणाला मुक्त. पंखे दुरुस्त करावे लागत. विमानांना उशीर होई. प्रवासी चिडून जात व अशाप्रकारे पक्ष्यांच्या नाचण्यावागडण्यामुळे समस्या निर्माण होत. यावर उपाय म्हणून आर्टकडे पक्षांना उडवून लावण्याचे काम सोपविले होते. आर्टकडे वेगवेगळ्या पक्षांच्या आवाजाच्या टेप्स होत्या. पक्षांचे प्रियाराधनाचे आवाज, प्रेमाने साथीदाराला साद घालणे, पक्षीणीचे पिलांशी बोलणे, आईला प्रति साद देण्यासाठी पिलांनी केलेला चिवचिवाट असे नाना प्रकारचे, वेगवेगळ्या पक्षांचे आवाज त्या टेप्समध्ये होते. युनिफॉर्मचा हिरवा कोट घालून आर्ट या टेप्स मोठ्याने वाजवीत, रनवेच्या आजूबाजूला जीपमधून फिरत असे आणि पक्षांना उडवित असे. कांही हट्टी पक्षांसाठी त्याला हवेत बंदुकीचे आवाजही करावे लागत. चिमुकल्या पक्षांना सावध करून त्यांचे जीव वाचविण्यासाठी मदत करणे व वनपशुपक्ष्यांच्या संरक्षणाच्या कायद्याला एकप्रकारे हातभार लावणे हे आर्टच्या कामाचे स्वरूप मला खूप आवडत असे. डोळ्यांसमोर यायचे की, विमानांचे पंखे सुरु होण्यापूर्वीच आर्टच्या मेहरवानीमुळे सर्व पक्षी सुरक्षित ठिकाणी जाऊन पोहोचलेत. येता, येता फुलपांखरांनाही त्यांनी सावध केले आहे. स्वच्छ उन्हात,

हिरव्याभुऱ्या धरतीच्या कुशीत, निळ्या आकाशाच्या पाण्यात विसावलेल्या प्रतिबिवाला चोचीने विस्कटीत सृष्टीकर्त्याच्या या चिन्टुकल्या 'हस्तकृती' जीव वाचल्याचा आनंद साजरा करण्यासाठी, येथील भाषेत पार्टी करीत आहेत. मद्याची नशा अनिवार झाल्याने बदकांनी नांव वल्हवायला सुरवात केलीय आणि किलबिलाटाने आसमंत निनादून गेलाय. पक्षांच्या दुनियेतील या आनंदाला, बेहोषीला आर्टचा हातभार लागलाय ही भावनाही सुखावीत असे.

अशा प्रकारचे संवेदनाशील काम करणारा आर्ट स्वभावानेही खूप भावुक होता. येथील अनेक मुलामुलींच्या घरी घडणाऱ्या कहाणीप्रमाणे आर्ट लहान असतानाच त्याच्या आईवडिलांचा घटस्फोट झाला. कोर्टाच्या परवानगीने महिन्यातून एकदा आर्टची व त्याच्या वडिलांची भेट होई. तर अशा मासिक भेटी घेत, तसेच आपल्यापेक्षा तेरा वर्षांनी लहान असलेल्या सावत्र भावाला रित्रसमससाठी खेळणी विकत घेत, आईच्या कष्टाची जाणीव ठेवीत आर्ट मोठा झाला. वीस जानेवारीला येणाऱ्या आईच्या वाढदिवसासाठी वक्षीस विकत घेण्यासाठी तो लहानपणी शेजाऱ्यांच्या घरापुढचे बर्फ स्वच्छ करून देई व मिळणारे पैसे साठवून आईसाठी भेटवस्तु विकत घेई. बर्फ स्वच्छ केल्यामुळे त्याचे लहान, लहान हात कसे दुखत हे त्याला अजूनही आठवत होते. दोन वर्षांपूर्वी आईनेही पुनर्विवाह केला व आर्ट खऱ्या अर्थाने एकटा झाला. आमच्याच मजल्यावर राहणारी, दुपारी चार ते रात्री बारा हॉस्पिटलमध्ये काम करणारी व सकाळच्या वेळात कम्युनिटी नर्सिंगचे विशेष कोर्सेस घेणारी जाँय आर्टला मनापासून आवडत होती. जाँय हे नांव परिचारिकेला शोभून दिसते. शिवाय परिचारिका कोमलता, सहनशीलता, श्रद्धा, त्याग, दयाभावनेचे प्रतीक असते असे आर्टचे मत होते. पण तिला 'हॅलो' म्हणण्याचे धाडसही त्याने केले नव्हते, मी कितीवेळा त्याला गंमतीने सुचविले की, प्रेयसीला मनोगत समजेल अशा आर्त आवाजात तुझ्या भावना व्यक्त करणारी टप तयार कर व ती जाँयच्या पत्रपेटीत ठेव, तंही आर्टला जमले नव्हते.

आर्टला मदत करावी या हेतूने मी जाँयबरोबर परिचय करून घेतला. वेळेअभावी या मुलीला कोणाशी मैत्री करणे, संबंध वाढविणे

शक्य झाले नव्हते. तिच्याबरोबर कांही वेळा संभाषण केल्यावर माझ्या लक्षात आले की, स्त्रीस्वातंत्र्याच्या कांही अर्थी एकांगी कल्पना असलेली ही मुलगी आहे. तिच्या मते, स्त्रीला स्वतःचा स्वतंत्र परिचय असावा, हा परिचय प्राप्त करण्यासाठी तिने नोकरी करावी व आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र व्हावे, स्वतःच्या अस्तित्वाचे सर्व पैलू व स्वतःचे कलागुण प्रगट करण्याचे एकमेव माध्यम म्हणजे नोकरी. असे तिचे ठाम मत होते. स्त्रीने स्वतःचा दर्जा स्वतः मिळविला पाहिजे, वाढविला पाहिजे, स्वतःचे भविष्य तिने स्वतः घडविले पाहिजे. असे तिला वाटे. यशस्वी, आनंदी जीवनाचा शोध घेण्याचे अमेरिकन स्त्रीचे स्वप्न इतके मर्यादित असेल, असे मला वाटले नव्हते. पक्षीमित्र, भावड्या आर्टला ही अतिस्वतंत्र विचारांची मुलगी कितपत झेपेल या विचाराने मी आर्टबरोबर तिची ओळख करून दिली नाही. मला वाटायचे व अजूनही वाटते की स्वातंत्र्याच्या अवास्तव कल्पनांच्या आहारी गेलेल्या स्त्रीला स्वतःच्या एकाकीपणापासून सुटका करून घेण्यासाठी नोकरी करणे पुढे अत्यावश्यक ठरू लागते. पण निर्व्याज कौतुक, प्रेम, माया, आधार, मान या सर्व स्त्रीसुलभ भावनांची पूर्ती फक्त कुटुंबात होते. तिच्या स्वत्वाला न्याय मिळतो तो कुटुंबातच. तिच्या अस्तित्वाला समतोल देण्याचे, पूर्णतया प्रगट करण्याचे खरे माध्यमही कुटुंबच. जी भावनिक कोमलता, विश्वास, निष्ठा कुटुंबात अनुभवायला मिळते ती नोकरीच्या ठिकाणी, वसतीगृहात किंवा एकटे राहून मिळत नाही. वास्तविक पाहता जाँयला पदवी होती, चांगल्या प्रकारची नोकरी होती. विशेष अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर तिला प्रमोशनही मिळणार होते, होस्टेलमध्ये राहिल्यामुळे पगारातही बचत होत होती. सुंदर घर विकत घेण्याचे, जगप्रवास करण्याचे तिचे स्वप्न ती लग्न करूनही पूर्ण करू शकेल असे मला वाटत होते. तिच्या विचारांप्रमाणे ती या जबाबदारीसाठी तयार नव्हती. तिला कांहीतरी वेगळे हवे होते पण ते अजूनही स्पष्ट झाले नव्हते. अमेरिकेत ही कोड्यात पाडणारी प्रवृत्ती माणसांत का दिसावी ? कष्ट केल्यावर किमान गरजा अधिक चांगल्या प्रकारे भागू शकतात. राहणीमानाचा चांगला दर्जा टिकविण्यासाठी माफक प्रमाणात खर्च करावा लागतो. कार ही चैनीची वाव नसून जेव्हा गरजेची, परवडण्याजोगी वस्तु बनते तेव्हा हमालालाही कॅडिलॅकसारखी कार

खरेदी करणे जमते. या 'इन्स्टंट' सुखवस्तुपणाचा, त्वरित प्राप्त होऊ शकणाऱ्या आर्थिक सुबत्तेचा हेतु काय, अर्थ काय ? या विचाराने व्यक्तिला भीती वाटू लागते की, काय न कळे. एक विचित्र अपराधीपणाची भावना किंवा 'गिल्ट-फीलिंग' व्यक्तमध्ये निर्माण होत असावी. अति सुखाचीही शंका यऊ लागते व भरपूर काम करणाऱ्यांनाही डॉक्टरांनी सांगावे लागते, सुट्टी घेऊन मजा करण्यात तुम्हाला गैर वाटू नये. सतत वाढत्या वेगाने होणारी भरभराट, त्यामुळे जाणवणारी संपन्नता व्यक्तिला भिवविते का ? साशंक बनविते का ? कदाचित त्यामुळेही भावनिक संबंध वाढविण्याआधी व्यक्ती सर्व बाबींचा विचार करित असावी, लग्नाआधी करारपत्र लिहून मगच चर्चच्या पायऱ्या चढत असावी. यामुळे एक मात्र होते की, सहजीवनाची मूलभूत गरज नाकारून व्यक्ती स्वतःच्या जीवनात स्वतःहून पोकळी निर्माण करते. भीती दाखविणाऱ्या एकाकी क्षणांतूनच 'नॉट इनफ अॅक्सेप्टन्स वाय सिग्निफिकन्ट आदर्स' हे बुजगावणे तयार होत असावे. स्वतःला, स्वतःच्या सुखासमाधानाच्या कल्पना, संकल्पनांना ओळखण्याचे सामर्थ्य पारखून घेण्यासाठी, जाँयसारख्या व्यक्त स्वतःला तेवढा वेळही उपलब्ध करून देत नाहीत. व्यक्ती प्रवासाला निघते ती निश्चित स्थान, निश्चित उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून. 'नॉलेजलेस हॅपीनेस' किंवा 'फॉल्स पॅराडाइज' कडे धावणाऱ्या जाँयसारख्या व्यक्तचा एकाकी अन्तहीन प्रवास पाहिला की, वाटू लागते आर्टसारख्या व्यक्तच्या भावुकतेला कोणत्या जगाची साथ मिळणार आहे ?

एके संध्याकाळी कॅफेटेरियाच्या बाहेर, कोट टेवण्याच्या जागी हिरवा कोट पाहिला व उत्सुकतेने आत जाऊन आर्टला शोधू लागले. एका कोपऱ्यात खिन्न चेहरा करून तो एकटाच बसला होता. शिष्टाचाराची पर्वा न करता मी त्याच्या एकांतांचा भंग केला व मैत्रीच्या अधिकाराने त्याच्या उदासीनतेचे कारण विचारले. कारण समजले. जाँयला पोलिस अटक करून घेऊन गेले होते. जाँयचे जीवन खरोखरी अभावपूर्ण असावे. हॉस्पिटल-स्टाफ, पेशन्टस् व विद्यार्थी जगात इन्स्टंट प्रसिद्धी मिळविण्याच्या हेतुने, एक शूर, प्रसंगावधानी, सेवा सहायतेचे वाण हाती घेऊन रोग्यांचे रक्षण करणारी, कल्याण करणारी, प्राण वाचविणारी अद्वि-

तीय नर्स म्हणून सर्वांनी स्वीकार करावा या गरजेपोटी, जाँयने मुद्दाम एका रोग्याला औषधाचा ओव्हरडोस दिला. तिच्या प्लॅनप्रमाणे ती त्याला डॉक्टरांच्या मदतीशिवाय, दुसरे औषध व इंजेक्शन देऊन पूर्वस्थितीत आणणार होती व सर्वांकडून प्रशंसा मिळवणार होती. तिचा वेळेचा अंदाज चुकला, असहाय तगमग होऊन रोग्याचे तडकाफडकी निधन झाले. वॉर्डमधील सर्व पेशंटस् या प्रकाराचे प्रत्यक्ष साक्षीदार होते. गेल्या वर्षी जाँयच्या वॉर्डमध्ये अशाच प्रकारे अचानक झालेल्या चार रोग्यांच्या मृत्युंशी जाँयचा संबंध असण्याची शक्यता बोलून दाखविली जात होती. खुनाच्या आरोपाखाली जाँयला वरीच सजा होण्याची शक्यता होती. मृत व्यक्तिके नातेवाईक हॉस्पिटलच्या अधिकाऱ्यांना व जाँयलाही कोर्टात खेचून नुकसानभरपाई वसूल करणार हे निश्चित होते. जाँयच्या प्रत्येक दिवसाचे, कामाचे सारे क्षण तिच्या अनिश्चित उद्देशांमुळे व दुर्बल संकल्पामुळे डळमळीत झाले होते. अशावेळी असहाय पावलांनी जर तिला तुहंगात पोहोचविले तर त्यात नवल ते काय? त्यात त्या विचारांच्या पावलांचा काय दोष ?

जाँयची हकिगत ऐकून माझ्या मनात उठलेल्या विचारतरंगांना शट्टवद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत मी म्हणाले, 'आर्ट, आमच्याकडे आघात सहन करून जीवनाचा सामना करणे, योग्य निर्णय घेणे, स्वतःच्या गरजा ओळखणे, विसंगतीतून संगती शोधणे हे सारे संस्कारातून येते. विचारांच्या परिपक्वतेतून निर्माण होते. मला तर वाटतं निरोगी मन नसेल, ज्ञाना= वरोबर विवेक नसेल तर स्वतःच्या मर्यादा ओळखण्याची ताकद, 'इन्स्टंट' प्रसिद्धी हवी असणाऱ्यांच्या अंगी कशी येणार ? प्रसिद्धी, प्रशंसेच्या मागे लागलेली आत्मलक्षी, स्वयंकेन्द्रित, स्वार्थी माणसे अपेक्षांच्या वादळात भरकटतात, विवेक विसरतात व प्रसिद्धीच्या मोहाच्या कांही क्षणांच्या बदल्यात, जीवनाच्या तसेच व्यवसायाच्या नीतीमूल्यांना तिलांजली देऊन पराजित होतात. मला प्रश्न पडलाय, जीवनमृत्युमधील अर्थपूर्ण अंतर, अशी उद्देशहीनता घेऊन संपविणाऱ्यांची संख्या जर वाढतच गेली तर मानवी मूल्यांचे अस्तित्व कोण टिकवून ठेवेल ?' मी बोलतच राहिले असते परंतु माझ्या 'लाऊड थिंकिंग' मधून मला जागे करीत हंसत

आर्ट म्हणाला, 'मूलभूत मानवी मूल्यांवरच्या एखाद्या सोप्या पुस्तकाचे नांव लिहून दे. पुस्तक व फुले घेऊन, मी जायला तुरुंगात भेटायला जाणार आहे.' आणि आपला हिरवा कोट खांद्यावर टाकून आर्ट कॅफेटेरियातून बाहेर पडला. त्यावेळी मला वाटले आर्ट एक पक्षी आहे आणि तो खेचला जातोय नियतीच्या पंख्यामध्येत्याला कोण सावध करणार ? मानवी मूल्यांची टेप अजून तयारच करता आलेली नाही कुणाला.

- डॉ. उषादेवी विजय कोल्हटकर
('अमेरिका, किती मोठी ? किती छोटी ?' या कथासंग्रहातून)